

ТАЛАБАДА ХОНАНДАЛИК ЖАРАНГДОРЛИГИНИ ТЎҒРИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Гулчира Ходжаметова

Профессор,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институтини Нукус филиали

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7485591>

ARTICLE INFO

Received: 17th December 2022

Accepted: 26th December 2022

Online: 27th December 2022

KEY WORDS

Товуш, ўқитувчи, бадий
асарлар, вокал, овоз
тузилиши, машқ.

ABSTRACT

Товуш сифатини кўзланган натижада тарбиялашда овозни кўрсата билиш катта аҳамият касб этади. Кўргазмали қуроллар кўра оладиган ва содда бўлгани учун ҳам керакли куникмаларни шахсан топишга мажбур этади. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи яхши овозга эга бўлиши лозим, ўқувчи эса тақлид қобилиятига эга.

Товуш сифатини кўзланган натижада тарбиялашда овозни кўрсата билиш катта аҳамият касб этади. Кўргазмали қуроллар кўра оладиган ва содда бўлгани учун ҳам керакли куникмаларни шахсан топишга мажбур этади. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи яхши овозга эга бўлиши лозим, ўқувчи эса тақлид қобилиятига эга. Бироқ тақлид куйлашни ўрганишда мажбурий ҳисобланмайди. Масалан, Ламперти хонанда бўлмаган, бироқ буюк хонандаларни тарбиялаган.[1.Б.59]

Хонандани тарбиялаш жараёнида ўқитувчи турли усуллардан фойдаланади. Биринчи ўринда вокал эшитишни тарбиялаш ва мукаммаллаштириб боришни назорат билан барча вокал сифатларини ривожлантириш туради. Талабада хонандалик жарангдорлигини тўғри ташкил этиш ҳақидаги тасаввурни ишлаб чиқиш зарур. Таълим доимо муסיқа материаллари машқ, вокал ва бадий асарлар асосида олиб борилади. Тўғри танланган муסיқий манба

товушни тарбиялайди. Машқ бу билим олишнинг асосий воситаси.

Уларни кўллаш талабалар товушида учрайдиган ва тузатишни талаб этадиган камчиликларни йўқотиш воситаси бўлиб хизмат қилиши керак. Овозга сайқал бериш машқлари – машқдан бадий асарларга ўтиш учун фойдали манба ҳисобланади. Ўқитувчи томонидан катта одоб сақлаган ҳолда бадий педагогик манба тайёрлаш талаб этилади. Манбаларни муסיқий, вокал-техник ва ижро қийинчиликларини эътиборга олиб таҳлил этиш – ўқитувчининг зарурий сифати ҳисобланади. Кенг кўламли муסיқий педагогик манбаларни эгаллаш ва уларни кўллаш билиш – педагогик фаолият муваффақияти талабларидан бири. Асарни мувофақиятли ижроси учун ўрганиш ва ашула айтиш усули катта аҳамият касб этади. Ўқувчи асарлар устида ишлаш услубини кенг кўламли ва турли-туман репертуарларни тезроқ

ўзлаштириб олиши учун ўрганиши керак.

Мускул усуллари кўрсатиш ва тушунтириш ўқитувчи амалиётида катта ўрин эгаллайди. Мускул усули доим муайян нарсаларни қамраб олади, доим тўхтата олади ёки товуш аппаратидаги ишларнинг қайсидир қисмини ўзгартиради. Ўқувчи аввал нима қилишини тушуниб олади, кейин эса бу ҳаракатларни ашула айтиш пайтида тушунган ҳолда қўллашга ҳаракат қилади. Мускул усулининг қимматлилиги ҳам мана шундадир. Нутқ орқали тушунтириш, сўз аҳамияти – овоз тузилиши ҳақидаги ишончли тушунчани тарбиялашда ўта муҳим омил саналади. Ашула айтишни ўрганишда нутқ орқали тушунтириш жуда муҳим, негаки товуш аппарати ишида сабабли-кузатувли ўзаро ҳамкорликни тушунтиради ва унинг ишини бир мунча аниқ тушуниб йетишга имкон беради. Товуш ва мускулларни ҳис этишни нутқий тушунтириш ҳар доим ҳам узини оқлайвермайди, ўқитувчи кўпинча қиёслашга, образли ифодалашга ҳаракат қилади. Агар улар ўқувчиларга тушунарли бўлса қулланилади ва керакли жавоб ҳаракатларини келтириб чиқаради.

Хонандалик овозини аниқлаш. Овоз имкониятлари тембр, тесситура, диапазон, ўтиш ноталари ва примар жаранг каби белгилар йўналишига кўра аниқланади, шу сабабли вокал иши овоз ва мусиқий имкониятлар билан таништиришдан бошланади.

Тембр – овоз бўёғи (юмшоқ, тез, қулоқ, тарангли, бархат ва ш.к.). Тембрга кўра ҳар бир овозга товушлар бўёқ типига кўра илиқ ва совуқ тонлардан

фойдаланиб ранг топиш мумкин. Масалан: Болалар сўровига кўра товушни ранда белгилашади. Кўп йиллар давомида айнан бир хил ранглар белгиланган. фа – сариқ (илиқ), сол – минг (майин), ля – қизил (барқарор, қуюқ), си – ҳаво ранг, деярли тўқ кўк (учувчан, баъзан ирмоққа ўхшатилади), до 2 – оқ, ми 1 – ҳаво ранг, баъзан настарин ранги (совуқ), ре 1 – жигарранг (бир овоздан), – (қуюқ, илиқ), до 1 – қора.

Диапазон товушлар йиғилиш билан белгиланиб, уни овоз билан куйлаш мумкин (ўқувчи диапазонини аниқлаш). Диапазон чекки юқори нотадан чекка паст нотагача масофа. Одатда ишчи (машқ) диапазони концерт диапазонидан кенгроқ.

Тесситура – асар товушларининг диапазонга нисбатан юқори жойлашуви. Тесситура турининг асардаги диапазон биринчи қилишнинг баландлиги белгилайди. Юқори баланд товушлар бўлса, демак тесситура баланд ва ш.к.

Диапазонни машқларда аниқлаш мумкин: босқичли жойлашган ноталар (яхшиси битта унли товушда жарангли ундошлар билан) уч овозлиликлар (трезвучие) куйлаш. Диапазонни белгилаш овознинг ўрта участкасидан, секвенцион пастга ва юқорига ярим тонлар бўйича бошлаш керак.

Диапазонни белгилашда ўтиш ноталари аниқланади. Ўтиш ноталари, жаранг характери, бош ва кўкрак ноталари ҳажми овоз тилини аниқлашда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Овоз имкониятлари билан танишишда ва диапазонни белгилашда эркин ва табиий жарангга эга битта ё бир нечта товушни алмаштириш мумкин. Бу жаранг примар жаранг, бундай

жарангли товушлар – примар товушлар дейилади. Овоз тембри ва тили уларда яхши намоён бўлади. Табиий тембрни аниқлаш-педагогнинг биринчи галдаги вазифаси.

Физиологик томондан хонанданинг вокал эшитиш асосида қобикда бир вақтда таъсирланган участкалар орасидаги рефлектор алоқалар ҳосил бўлиши ётади. Куйлаш чоғида хонанда ўз овозини эшитади, овоз аппарати иши ҳақида кинестик тасаввур олади; турли вибрацион ходисаларни сезади, агар ойна олдида куйласа, ўз ҳаракатларини кўради ва ш.к. Бир сўз билан турли хил хисларнинг бутун комплекси бир пайтда ва кўп марта ҳаракат қилгани боис бу барча ҳислар ўртасида мустаҳкам алоқа ҳосил бўлади.

Мия қобиғи ҳаракат хужайрасининг қобиқнинг бошқа соҳалари билан алоқаси Павлов айтган комплекс анализатор билан, алоқаси кўп сонли ва турфа кенг. «Қобиқнинг кинестезик хужайралари қобиқнинг барча хужайралари, барча ташқи таъсирлар каби организмнинг турли ички жараёнлари вакиллари билан боғлиқ бўлиши мумкин ва амалда боғланади ҳам. Бу ҳаракатлар ихтиёрийлиги, яъни физиологик асосдир». Шундай қилиб, овоз устида ишлаш барча жарангни назорат қилувчи анализаторлар тизими ўртасида алоқалар ривожланиши билан кечади.[2.Б.39-40]

Вокал ҳаракатларни сезги органлари комплекси бошқаради. Шу сабабли ҳар бир хонанда нафақат ўзи чиқармоқчи бўлган жарангини ички эшитиш билан эшитади, балки сезади ҳам. Ҳар бир хонанда «вокал жарангининг тана схемасига» эга, унга турли органда ва овоз аппарати қисмларидан турли

сезгилар киради. Шунга кўра вокал техникасининг турли типлари бу сезгилар тизимида турлича акс этади. Хонанда сезгилари анча индивидуал бўлса-да, улар орасидан у ёки бу жаранг тили учун характерларини ажратиш мумкин.

Сезги органлари бутун ансамбли товуш ҳосил бўлиш momentiда ҳаракатга келганига қарамай, уларнинг айримларигина товуш ҳосил қилиш устидан онгли назоратда қатнашади. Юқорида айтилгандек, катта эътибор қаратиладиган сезгиларгина яхши ривожланади. Фаоллик, қайсидир анализатор фаолиятига эътиборни жамлаш айнан шу анализаторнинг умумий комплексида устувор ривожланишга олиб келади. Шу сабабли жарангнинг «тана схемасида» биринчи планда сезгирликнинг турли кўринишлари бўш, бошқаларда резонатор сезиши. Агар шогирд эътибори асосан резонатор сезгиларга қаратилган бўлса, улар вокал схемада ривожланганлиги ва ёрқинлигига кўра устувор ўрин тутаяди. Борди-ю, нафас аппарати ишини мушак сезишга эътибор қаратилса, демак улар умумий комплексида йетакчилик қилиши мумкин ва ҳ.к.

Хонандалик нафас олиши. Хонандалик нафас олишни ривожлантириш куйлаш асоси сифатида куйловчилик товуш устида ишлаш жараёнида кечади ва аста-секин, системали тарбияланади.

У бир маромда, эркин, овоз ҳосил қилишда қатнашувчан барча сиситемаларнинг табиий мувофиқлашувига кўмаклашадиган бўлиши керак. Фақатгина куйлаш билан боғлиқ ташкил этилган, тинч нафас олиш «таянган» товуш учун шароит

яратилади. Бундай товуш тўлиқ ва чиройли эшитилади.

Овоз ҳосил қилишдан олдин нафас олинади, нафаснинг бу фазосини назорат қилиш мумкин, бу ўқитиш учун жуда муҳим. Хонандалик нафас олиш жараёнида ўпка ҳавога тўлади ва овоз аппарати овоз ҳосил қилишга тайёрланади. Хонандалик нафаси шовқинсиз анча чуқур, ярим эснаш туйғуси билан олинади.

Нафас олганда кўп миқдорда ҳаво олиш ярамайди, зеро товуш бериш ва овоз ҳосил қилиш жараёнининг ўзи ҳам қийинлашади. Хонанда нафас олиши ва чиқариши нафасни бир зум тутиб туриши билан ажратилади, кейин нафас чиқариши бошланади. Товушни қайта яратишдан олдин нафасни бир зум тутиб туриш – нафас олиш ҳолати, нафас олиш позициясини фиксациялаш моменти нафас олиш установаки бутун куйлаш давомида бутун фиксацион нафас чиқаришда сақланиш керак, бу нафас таянчини ташкил этади. Тўғри нафас чиқаришнинг асосий вазифаси уни оҳиста, тежамкорона чиқариш овоз тўқималари нормал ишлаши учун зарур бўлган тўқима ости бўшлиғида босим яратишдан иборат. Нафасни уни охиригача товушга айлантириб сарфлай олиш хонандалик нафасини эгаллаганлик маҳоратини белгилайди. Вокал-педагогик амалётида пастки қовурға – диафрагматик, яъни аралаш нафас олиш энг қулай саналади. Нафаснинг бу типда кўкрак қафаси ва диафрагма ишга фаол киришади: нафас олиш уларнинг бир пайтдаги ҳаракати билан кечади, бу тўлиқ нафас олиш имконини беради. Нафас ва овоз тўқималари ўзаро таъсири товуш таянчини белгилайди. Бошқача

айтганда, хонандалик таянчи – овоз аппарати барча қисмлари (бўғиз, нафас аъзолари ва устки трубка) мувофиқлашган иши натижаси.[3.]

Куйлаш – мусиқий ташкил этиш сўз билан боғлиқ бўлган мусиқа санъати. Мусиқий нутқ ҳосил бўлишида нутқ аъзолари: оғиз бўшлиғи, тил, юмшоқ танглай, пастки жақ, бўғиз, ҳиқилдоқ қатнашади. Бу аъзоларнинг (унли ва ундош) нутқ товушларини яратишга қаратилган иши артикуляция (талаффуз) дейилади.

Талаффуз аъзолари алоҳида аҳамиятга эга. Бу овоз аппаратининг энг ҳаракатчан ва иродамизга буйсунадиган қисми. Пастки жақ ҳаракати, лаблар иши, юмшоқ танглай ҳолатини кўра оламиз. Бу аъзолар иши аввало бўғиз билан боғлиқ. Талаффуз аъзолари иши сустлиги, худди зўриқиш каби бутун овоз аппарати ишига таъсир қилади.

Куйлашда юмшоқ танглай ва бўғиз рам созлиги жуда муҳим, зеро онгимизга бўйсунган юмшоқ танглай орқали бўғизга унинг барқарорлигига таъсир этамиз. Юмшоқ танглайнинг эснаш ҳолатига келиши унлилар шаклланишига шароит яратади, уларнинг думалоқлашувига, тембри, бўёғи, юқори позицияга таъсир этади. Юқори тонлар юмшоқ танглайнинг баланд кўтарилиши, баланд «гумбаз»ни талаб қилади. Бу айниқса эркак овозларида юқори тонларни шакллантиришда муҳим. Куйлашга ўргатиш бошданоқ эснашга ўргатишга қатъий эътибор қаратиш лозим. эснаш нафас олиш позициясининг таркибий қисми саналади.[3.Б.145-146]

Артикуляция органлари иши интенсивлиги ва мувофиқлашганлиги нутқ товушлари талаффуз сифати,

сўзлар аниқлигини дикция белгилайди. Артикуляция аппарати ишини шундай ташкил этиш лозимки, тез ва интенсив ҳаракатлар, айниқса тил ҳаракатлари бўғизнинг куйловчилик установақасини бузмасин, ҳиқилдоқни деярли кўзқатмасдан, товушларни талаффуз қилишга ўргатиш лозим.

Нафас олиш типлари.

1. Нафас олишнинг қуйидаги типлари фарқланади:

Бунда кўкрак қафаси аъзолари фаол ишлайди. Ташқи нафас олиш ҳаракатлари кўкрак қафаси деворлари фаол ҳаракатлардан иборат бўлади. Диафрагма кам ҳаракатчан, нафас олишда қорин ичга тортилган. Кўкракда нафас олиш тури клавишлар ёки юқори - кўкрак нафас олиш, бунда кўкрак қафаси, юқори бўғини, йелка ва бўйин мушаклари фаол иштирок этади. Бу нафас олиш юзаки, бўйин мушаклари зўриққан, ҳиқилдоқ ҳаракатлари чекланган, шу боис овоз ҳосил қилиш қийинлашади.

2. Аралаш, кўкрак-қорин нафас олиш. (суяк – абдоминал). Кўкрак ва қорин мушаклари, диафрагма фаол.

3. Қоринда ёки диафрагматик нафас олиш. Бунда диафрагма ва қорин бўшлиғи мушаклари, жумладан биз кўрадиган қорин девори мушаклари фаол қисқаради, кўкрак қафаси деворлари нисбатан тенг. эркакиар ва аёллар нафас олишида айрим тафовут мавжуд. эркаклар учун «паст», қорин нафас олишига яқин нафас олиш хос. Аёллар анча «юқори» нафас олади, уларнинг нафас олиши кўкрак таянчига яқинроқ. [4.]

Нафас таянчи. Нафас таянчи – нафас олиш мушаклари «ўйини», уларнинг қисқарганда, яъни ҳаракатланганда

аниқ мувофиқлашган ўзаро ҳамкорлиги. Таянч пластик, нозик, эгилувчан бўлиши керак. Хонандалик таянчининг асосий мезони қайта яратилаётган товуш сифатидир. Тартибли, тембр бўёқларига бой, яхши келаётган, танланган товушни вокалчилар таянган товуш деб билишади. Унга зид ўлароқ, таянмаган товуш тембри қашшоқ, хорғин, рангсиз, йетарлича «парвозсиз», оптимал кучдан пастроқ бўлади.

Товуш атакаси – нафас ва овоз аппарати ҳамкорлигида товушнинг юзага келиш вазияти. Нафас олиш ва товуш атакаси биринчи даражали муҳим момент, зеро улар жаранг характерини белгилайди. Товуш атакаси овоз тўқималари ва нафаснинг ўзаро ҳамкорлиги турли вариантлари билан белгиланади.

Атака турлари: 1. Қатъий атака. 2. Юмшоқ атака. 3. Нафасли атака.

Қатъий атака. Нафас чиқариш бошлангунча овоз тўқималари зич бирлашади, овоз товуши қатъий, кескин. қатъий атакадан мусиқий ифодалилиқ воситаси сифатида асар характерини беришда фойдаланилади. Бундан ташқари, у бўғизни фаоллаштириш учун қўлланилади.

Юмшоқ атака. Овоз (ун) пайчалари бирлашиши momenti нафас чиқариш бошланишига тўғри келади. Юмшоқ атака куйлашда кўпроқ қўлланилади. Бўғиз жаранги (сиқиллишни) бартараф қилади. Юмшоқ атакада товуш эластик, парвозли юмшоқ бўлади. Атаканинг турларига ўргатиш мумкин, ўрганган хонанда товуш бўлиш усулларини онгли алмаштиради. Бу жуда муҳим, зеро товушни бериш усули маълум регистрни қайта яратиш билан боғлиқ. Атака, овоз тўқималари товуш ҳосил қилишнинг бошланғич momentiда

ташкил этиб, кейинги жарангни белгилайди.

Товушни олиш усулини ихтиёрый алмаштириб, биз овоз тўқималари иши характериға таъсир эта оламиз. Шу сабабли атака овоз тўқималари ишиға онгли таъсир этишнинг энг муҳим

воситаси, у иродамизға бевосита боғлиқ эмас. Инсоннинг куйловчилик овози обертонларға бой. Обертонларнинг баландлиги, кучи, миқдорига кўра турлича бирикмалари жарангнинг умумий фанини, товуш бўёғи ёки тембрини яратади.[5.]

References:

1. Аспелунд Д. Развитие певца и его голоса. -М.: МУЗ.ГИЗ, 1952.
- 2.Бризгалов И.О. Школа пения для баритона и баса. - .: Г.Гулям, 1987.
- 3.Бўриева К. Аңанавий хонандалик (аёллар овозлари учун). - Т., 2008
- 4.Муллахандов Д.Х. Некоторые вопросы узбекского вокального образования. - Т.: Г.Гулям, 1954.
5. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики. - М.: Музыка, 1968.